

РОЗДІЛ VI. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.1/8

ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Степаненко К.В., к.ю.н., доцент

*Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ,
пр. Гагаріна, 26, м. Дніпропетровськ, Україна
kirill-stepanenko@yandex.ru*

У статті досліджується зміст та визначаються основні напрями наукових досліджень сучасних міжнародних відносин. Проаналізовано тенденції взаємовідносин у глобальному світі суб'єктів міжнародного публічного права, зокрема, за такими напрямками, як глобалізація сучасного світу, збільшення кількості й ролі неурядових і міжурядових суб'єктів міжнародних відносин та міжнародна безпека. Визначено основні перспективні напрями наукових досліджень сучасних міжнародних відносин: 1) трансформацію навчальних дисциплін міжнародного спрямування; 2) визначення «архітектури» нового світопорядку; 3) створення сучасних міжнародних механізмів протидії агресії.

Ключові слова: глобалізація, міжнародне право, міжнародні відносини, міжнародна безпека, наукові дослідження.

ПЕРСПЕКТИВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ СОВРЕМЕННЫХ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Степаненко К.В.

*Днепропетровский государственный университет внутренних дел, пр. Гагарина, 26, г. Днепропетровск, Украина
kirill-stepanenko@yandex.ru*

В статье исследуется содержание и определяются основные направления научных исследований современных международных отношений. Проанализированы тенденции взаимоотношений в глобальном мире субъектов международного публичного права, в частности, по таким направлениям, как глобализация современного мира, увеличение количества и роли неправительственных и межправительственных субъектов международных отношений, международная безопасность. Определены основные перспективные направления научных исследований современных международных отношений: 1) трансформация учебных дисциплин международного направления; 2) определение «архитектуры» нового миропорядка; 3) создание современных международных механизмов противодействия агрессии.

Ключевые слова: глобализация, международное право, международные отношения, международная безопасность, научные исследования.

PROMISING AREAS OF RESEARCH IN CONTEMPORARY INTERNATIONAL RELATIONS

Stepanenko K.V.

*Dnipropetrovsk state university of internal affairs, avenue Gagarin, 26, Dnipropetrovsk, Ukraine
kirill-stepanenko@yandex.ru*

The article attempts to examine the content and define the main research areas of international relations. The necessity of a comprehensive analysis of international relations through scientific methods of cognition is grounded. It is proved that teaching disciplines of international direction in higher educational institutions, it is necessary to move away from state-centered model of the world inherited from the Soviet science, and to focus on the dynamics of contemporary international relations. The author reviews the papers offering concepts and approaches with attempts of reflection of characteristics of the political structure of the modern world and the tendencies of its restructuring.

The paper outlines the major trends of relations in the global world of subjects of public international law, including such areas as: 1) globalization of the modern world; 2) increase of the number and role of non-governmental and intergovernmental actors in international relations; 3) international security. Attention is paid to different approaches in determining globalization, universality and multidimensionality of this relevant phenomenon. The author argues that contemporary globalization is associated with a qualitatively new stage in the development of communication and information. The paper represents the development of the debate on the crisis of the Westphalian system of the world and the Yalta-Potsdam system of international relations. It outlines ways of finding a new model of relations between subjects of international law. The author analyzes Russian actions against the sovereign state of Ukraine manifested in the annexation of its territory and gross military invasion on the eastern border as the basis of review of international mechanisms to counteract aggression of the states.

The following basic directions of scientific research of international relations are determined to be perspective: 1) transformation of educational subjects of international direction; 2) determination of the "architecture" of the new world order; 3) the creation of modern international mechanisms for countering aggression. The attention is paid to the fact that in today's world, not only state borders become transparent, but also the borders between different disciplines, subject areas which are somehow related to politics and international relations. The author raises a problem of creating a new world order as one of the key problems in studies of international relations after the collapse of the bipolar world system. The assumption that despite the military conflict between two UN Member States there is an urgent need for a more modern, adapted to the technological level of the information society of XXI century, mechanisms against aggression, a new model of pressure on countries that do not wish to comply with international agreements and threaten the peaceful existence of nations is argued.

Key words: globalization, international law, international relations, international security, scientific research.

Після здобуття Україною в 1991 році незалежності й міжнародної суб'єктності у вітчизняних вищих навчальних закладах розпочалися пошуки нової методики викладання дисципліни «Міжнародне публічне право» з орієнтацією на динаміку розвитку сучасних міжнародних відносин. Водночас державоцентристська модель світу, що залишилася в спадок від радянської науки, продовжує домінувати у викладанні цієї дисципліни, як і в багатьох напрямках державного управління, незважаючи на повільне, проте впевнене орієнтування українського суспільства на демократичні стандарти існування.

Міжнародне публічне право – одна з важливих і провідних галузей сучасної науки, що пояснює логіку взаємовідносин держав світу та накопичує досвід міжнародних відносин початку XXI століття. Дослідники, які працюють у межах цієї галузі, виходять із того, що політичний світ останніх десятиліть став набагато складнішим за багатьма параметрами, тому міжнародне право видозмінюється, а його класичні основи підлягають суттєвому перегляду. У вітчизняній науці є чимало цікавих досліджень, ідей та підходів до нових проблем і тенденцій розвитку міжнародного права в сучасному світі. Однак більшість із них опубліковано у вигляді окремих статей та матеріалів. На сьогодні назріла нагальна потреба розглянути сучасні міжнародні відносини комплексно, тобто через низку тих проблем, з якими стикається сучасний політичний світ. Початок такого «нового» розгляду неможливо уявити без застосування наукових методів аналізу міжнародної інформації та виокремлення перспективних напрямів наукових досліджень сучасних міжнародних відносин.

Дослідженню питань, які становлять сучасний зміст міжнародних відносин, присвячено чимало цікавих та аналітичних праць вітчизняних і зарубіжних дослідників у галузі міжнародного права, політології, інших наук. У цьому аспекті слід відзначити роботи І. Валлерстайна, Б. Зажигасва, С. Іноземцева, М. Лебедевої, В. Наконечно, М. Сенченка, О. Тоффлера, Ф. Фукуями, С. Хантінгтона, П. Циганкова та інших учених. Сучасні тенденції міжнародних відносин на високому науковому й аналітичному рівні висвітлюються в збірниках наукових праць, які систематично готуються під егідою Київського міжнародного університету [5]. Однак з огляду на бурхливий розвиток міжнародних відносин, у тому числі зумовлений підвищеною увагою міжнародної спільноти до України, визначення напрямів наукових досліджень сучасних міжнародних відносин на сьогодні є край актуальним і своєчасним завданням.

Метою статті є визначення змісту й основних напрямів наукових досліджень сучасних міжнародних відносин. Для її досягнення необхідно вирішити такі завдання: а) проаналізувати тенденції взаємовідносин у глобальному світі суб'єктів міжнародного публічного права; б) визначити основні перспективні напрями наукових досліджень сучасних міжнародних відносин.

Кінець XX століття позначився кардинальними політичними змінами на світовій арені¹. А вже на початку XXI століття світова наука накопичила чимало цікавих праць, що пропонують концепції й підходи зі спробами осмислення характеристик політичної структури сучасного світу та тенденцій його перебудови. В одних теоріях сучасний світ вважається більш гомогенним, переважно внаслідок розвитку процесів глобалізації, що охоплюють нові території й сфери (економічні, соціальні, політичні, культурні тощо). У цих концепціях глобалізація зазвичай розглядається як поширення західних моделей, цінностей та інститутів [1]. В інших теоретичних схемах світ виглядає поділеним або розколотим. При цьому основою для розколу є різні критерії: цивілізації [2], цивілізації іншого типу (сільськогосподарська, індустріальна

¹ Більш докладно про це говориться в працях М.М. Лебедевої (Мировая политика и международные отношения на пороге нового тысячелетия / под ред. М.М. Лебедевой. – М. : ООО «Издательский центр научных и учебных программ», 2000 – 156 с.), В.Л. Іноземцева (Іноземцев В.Л. Потерянное десятилетие / В.Л. Іноземцев. – М. : Московская школа политических исследований, 2013. – 600 с.) та інших учених.

та постіндустріальна) [3], рівень соціально-економічного розвитку країн (високий, середній і низький, на основі чого, відповідно, виділяються центр, напівпериферія та периферія) [4] тощо. Проте незалежно від того, якої саме позиції дотримуються дослідники, більшість із них підкреслюють, що на початку XXI століття світ переживає певний критичний період, який визначають як «точку біфуркації», «перехідний вік», епоху невизначеності тощо [5, с. 213].

Можна припустити, що міжнародні відносини в їх класичному розумінні залишилися в минулому, і сьогодні спостерігається явне зближення досліджень світової політики й міжнародних відносин. Проте проблеми класичних досліджень із міжнародних відносин, які торкаються укладення міжнародних угод, зовнішньої політики окремих держав, захисту прав людини й міжнародної безпеки, не втрачають своєї актуальності. Мова йде лише про те, що традиційні дослідження повинні «вписуватися» в більш широкий контекст світового розвитку.

Названі проблеми, звісно, інтенсивно обговорюються в сучасній науці, більшою мірою в США й Західній Європі, меншою – у вітчизняній науці, у якій, проте, домінує державоцентристська модель світу, тобто така, згідно з якою будувалися класичні міжнародні відносини. Серед найбільш значущих *тенденцій* розвитку сучасних міжнародних відносин, які все частіше стають об'єктом прискіпливої уваги вітчизняних і зарубіжних дослідників, можна виділити такі: 1) глобалізацію сучасного світу; 2) збільшення кількості й ролі неурядових і міжурядових суб'єктів міжнародних відносин; 3) міжнародну безпеку.

Наведені тенденції є взаємозв'язаними та взаємообумовленими, проте все ж діють відносно самостійно. Інші тенденції розвитку сучасних міжнародних відносин багато в чому є похідними від цих трьох. Так, демократизація у внутрішньополітичному житті й міжнародних відносинах стала можливою, з одного боку, у зв'язку з глобалізацією у сфері інформаційних технологій і засобів зв'язку [6], а з іншого – у зв'язку зі збільшенням ролі неурядових організацій у процесі прийняття й реалізації політичних рішень. Інтеграційні процеси також забезпечуються глобалізацією. У цьому аспекті наочним є приклад Західної Європи, у якій після Другої світової війни інтеграційні процеси, «зламавши» внутрішньодержавні кордони, спочатку охопили економіку, а пізніше й інші сфери. Водночас глобалізація ще раз підтвердила розбіжності між окремими країнами (етносами) щодо розуміння загальноцивілізаційних цінностей, що у свою чергу стало причиною порушення принципів міжнародної безпеки.

Глобалізація на сьогодні, напевно, є найбільш актуалізованою та водночас найменш вивченою темою сучасного світу. Існують різні підходи у визначенні того, що розуміти під глобалізацією, які аспекти вона охоплює, наскільки глобалізація є універсальною та всеохоплюючою тенденцією світового політичного розвитку. Однак більшість авторів погоджуються з тим, що сучасна глобалізація пов'язується з якісно новим етапом у розвитку засобів зв'язку та інформації. Як зазначає Т. Фрідман, якщо основне питання епохи холодної війни полягало в кількості боєголовок, якими володіла кожна сторона, то головним у постбіполярному світі стала швидкість дії комп'ютерів [7]. Пріоритет технологічної переваги над військовою достатньо часто домінує в розсудах політиків і науковців, проте дії Росії щодо суверенної України, що мали вираження в анексуванні частини її території та грубому військовому вторгненні на східному кордоні, дещо похитнули цей популярний концепт і змусили світ ще раз переглянути механізми міжнародної безпеки, зокрема, у частині протидії агресії держав. До цієї проблеми ми ще повернемося.

Природним наслідком принципово іншого інформаційного й технологічного рівня розвитку світу є прозорість міждержавних кордонів. Звичайно, питання про те, наскільки прозорими є межі, які країни насамперед включені в цей процес, які наслідки він має тощо, залишаються дискусійними. Однак низка дослідників, зокрема П. Катзенштейн, Р. Кохен і С. Краснер, бачать у процесі все більшої прозорості кордонів суть самої глобалізації [8]. «Відкривши» міждержавні кордони, глобалізація активізувала діяльність інших недержавних акторів на світовій арені, зокрема таких, як неурядові організації; особливо це стосується неурядових організацій правозахисного спрямування.

Водночас діяльність відмінних від держав учасників не була обумовленою лише процесом глобалізації. Міждержавні організації (тобто наддержавні актори) отримали широкий розвиток після закінчення Другої світової війни. Спочатку передбачалося, що вони стануть своєрідними «провідниками» політики держав у тій чи іншій сфері, наприклад, у торгівлі (ГАТТ) або регіоні (НАТО). Проте поступово ставало очевидним, що ці організації стали відігравати більш самостійну

роль, самі чинять значний вплив як на міжнародні відносини в цілому, так і на своїх творців, відбувається складний процес взаємодії та взаємовпливу державних структур і міжнародних організацій.

У свою чергу багато недержавних акторів, насамперед пов'язаних із засобами комунікації, інформацією, економікою, самі виявилися зацікавленими в подальшому й швидкому розвитку процесів глобалізації, у ще більшій прозорості кордонів. Це стало поштовхом до нового витка глобалізації з її проблемами, суперечностями й розмиванням державного суверенітету.

У результаті з усе більшою наполегливістю стали говорити про кризу Вестфальської системи світу, яка виникла понад 350 років тому та орієнтується на державоцентристську модель. Держави в цій системі світу були не лише основними, а й фактично єдиними «єдиницями» взаємодії на світовій арені. До кінця ХХ століття внаслідок глобалізації й активізації неурядових акторів державоцентристська модель стала руйнуватися.

Водночас кінець ХХ століття призвів до кризи Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин. Виникає ситуація, за якої накладення обох криз (Вестфальської та Ялтинсько-Потсдамської моделей) на сучасні реалії дає ефект їх посилення, створює умови для розвитку системної кризи, що має вкрай широкий прояв. Цей перехідний період характеризується багатьма суттєвими параметрами, зокрема, прагненням збереження суверенітету національних кордонів. Держави, хоч і по-різному, практично завжди негативно реагують на це, намагаючись відповідати на нові виклики, шукати нові засоби й методи для збереження своїх владних повноважень. Однією з таких реакцій уже став прояв «нового інтервенціоналізму», коли держави беруть участь у врегулюванні конфліктів, при цьому реалізуючи власні інтереси [9], або ведення так званої гібридної війни із застосуванням різних її компонентів, зокрема інформаційної пропаганди. На сьогодні ми бачимо намагання окремих країн повернутися до Ялтинсько-Потсдамської системи світу шляхом шантажу й зовнішньої експансії з використанням елементів гібридної війни. Безумовно, ці події повинні стати основою радикального перегляду сучасних механізмів протидії таким намаганням. Від амбіцій окремих країн світу або політичних лідерів глобальна система безпеки не має страждати, адже вона є консенсусом більшості цивілізованих країн та орієнтується на дотримання принципів міжнародного права, закладених у Статуті ООН та інших міжнародних документах.

Згадані тенденції об'єктивно формулюють нові наукові напрями досліджень сучасних міжнародних відносин. Очевидно, що їх багато, вони дуже різноманітні також за тематикою й методологією. До найбільш важливих і перспективних напрямів наукових досліджень у галузі сучасного міжнародного права належать такі:

- 1) трансформація навчальних дисциплін міжнародного спрямування. У сучасному світі прозорими стають не лише міждержавні кордони, а й кордони між різними дисциплінами, предметні сфери яких так чи інакше пов'язані з політикою та міжнародними відносинами. Відбувається те, що М. Доган назвав «гібридизацією», яка являє собою «творчий обмін інформацією, причому переважно в периферійних галузях досліджень» [10, с. 113]. Інакше кажучи, найбільш цікаві результати можна очікувати швидше на стику різних дисциплін. Якщо вести мову про міжнародні відносини, у яких у центрі уваги знаходяться держави як суб'єкти міжнародного права, і світову політику, що вивчає також недержавні суб'єкти (неурядові організації), то таким «стиком» предметних сфер є проблема взаємодії (співпраці й протистояння) державних і недержавних суб'єктів (наприклад, співробітництво в урегулюванні конфліктів та протистояння терористичних організацій і державних структур);
- 2) визначення «архітектури» нового світопорядку. Чимало дискусій ведеться щодо того, якими будуть контури майбутнього складного світового порядку, який прийде на зміну періоду «перехідності». Проблема нового світопорядку стала однією із центральних у дослідженнях міжнародних відносин після розпаду біполярної системи світу. Найбільш інтенсивно обговорюється питання про те, яка система є кращою: монополярна, багатополярна або яка-небудь інша. Як справедливо зазначає М. Лебедева, незважаючи на те, що робіт у цій сфері опубліковано багато, практично всі вони залишають поза увагою два найважливіші моменти [11, с. 10]. По-перше, саме поняття «переваги» тієї чи іншої системи світопорядку є досить невизначеним. По-друге, усі відомі в історії системи міжнародних відносин (у тому числі Версальсько-Вашингтонська, Ялтинсько-Потсдамська тощо) виходили з державоцентристської

(тобто Вестфальської моделі світу), яка визначала основні параметри міжнародного спілкування, орієнтованого практично лише на міждержавний характер міжнародних відносин. В умовах ерозії цієї моделі, яка проіснувала понад 350 років, взагалі стає складно говорити про світопорядок у тому вигляді, у якому це було раніше, тобто в термінах лише міждержавної взаємодії. Інакше кажучи, і монополярна, і багатополярна, і яка-небудь інша конфігурація держав (наприклад, «Велика сімка» як світовий лідер) уже далеко не повною мірою відповідають реаліям. Хоча в найближчій перспективі, безумовно, міждержавні утворення будуть вкрай значущим чинником світового розвитку;

- 3) створення сучасних міжнародних механізмів протидії агресії. Цей напрям постає з попереднього та зумовлюється конкретною ситуацією, а саме визнанням Верховною Радою України й більшістю цивілізованих країн світу факту агресії Росії щодо суверенної України. Безумовно, ця подія стала найбільш резонансною, адже із часів Другої світової війни, а саме після підписання міжнародних угод, які включали імперативні норми щодо поваги територіальної цілісності держав, жодна країна світу, особливо на європейській частині Євразії, не дозволяла собі брутальне порушення цих норм. Анексія Росією Криму, вторгнення на східні території України та подальші кроки з деескалації конфлікту – усі ці події змусили міжнародну спільноту визнати неспроможність наявних міжнародних механізмів протистояти агресору, який обрав тактику викривленого трактування норм міжнародного права. На тлі цієї кризи виникла нагальна необхідність у створенні більш сучасних, адаптованих під технологічний рівень інформаційного суспільства XXI століття механізмів протистояння агресії, створення нової моделі тиску на країни, які не бажають дотримуватися міжнародних угод і ставлять під загрозу мирне існування націй.

Навіть якщо уявити, що світові гравці досягнуть консенсусу щодо балансу сил у світі, усе одно час від часу виникатимуть конфліктні ситуації між країнами, зокрема й акти військової агресії. Порушення Росією принципів міжнародного права зумовлюється об'єктивними факторами, такими як політичний устрій із традиційно сильною централізацією влади, неоімперські амбіції, що підтримуються більшістю населення й «підігріваються» пропагандою, політика свідомого ізоляціонізму під приводом збереження національних цінностей конкретної нації тощо. Поява тоталітарних держав завжди становитиме небезпеку для світопорядку. Якщо такі конфлікти є потенційно можливими, то цивілізований світ повинен постійно шукати ефективні засоби протидії агресору, пропонувати нові конструкції міжнародних організацій (наприклад, Рада безпеки ООН), яким країни світу видали мандат на врегулювання конфліктних ситуацій.

Міжнародні відносини в їх класичному розумінні залишилися в минулому, і сьогодні спостерігається явне зближення досліджень світової політики й міжнародних відносин. Проте проблеми класичних досліджень із міжнародних відносин, які торкаються укладення міжнародних угод, зовнішньої політики окремих держав, захисту прав людини й міжнародної безпеки, не втрачають своєї актуальності. Традиційні дослідження повинні «вписуватися» в більш широкий контекст світового розвитку. Такі інтелектуальні процеси неможливо уявити без застосування наукових методів аналізу міжнародної інформації та виокремлення перспективних напрямів наукових досліджень сучасних міжнародних відносин. До найбільш важливих і перспективних напрямів наукових досліджень у галузі сучасного міжнародного права можна віднести трансформацію навчальних дисциплін міжнародного спрямування, визначення «архітектури» нового світопорядку та створення сучасних міжнародних механізмів протидії агресії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Фрэнсис Фукуяма. – М. : Ермак, 2004. – 588 с.
2. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Самюэль Хантингтон. – М. : АСТ, 2003. – 603 с.
3. Тоффлер Э. Шок будущего / Элвин Тоффлер. – М. : АСТ, 2008. – 560 с.
4. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / Иммануил Валлерстайн. – СПб. : Университетская книга, 2001. – 416 с.

5. Самойлов О.Ф. Місце України у світових глобальних процесах / О.Ф. Самойлов // Проблеми міжнародних відносин : зб. наук. праць / наук. ред. Канцелярук Б. та ін. – К. : КиМУ, 2011. – Вип. 3. – 369 с.
6. Цыганков П.А. Глобальные политические тенденции и социология международных отношений / П.А. Цыганков // Международные отношения : социологические подходы / под ред. проф. П.А. Цыганкова. – М. : Гардарика, 1998. – С. 17-47.
7. Friedman Th.L. The Lexus and the Olive Tree : Understanding Globalization / Th.L. Friedman. – N.Y. : Farrar Straus Giroux, 1999. – 289 p.
8. Katzenstein P.J. International Organization and the Study of World Politics / P.J. Katzenstein, R.J. Keohane, St.D. Krasner // International Organization, 1998. – V. 52. – № 4. – P. 645-686.
9. Бордачев Т.В. «Новый интервенционализм» и современное миротворчество / Т.В. Бордачев. – М. : МОНФ, 1998. – 159 с.
10. Доган М. Политическая наука и другие социальные дисциплины / М. Доган // Политическая наука : новые направления / под ред. Р. Гудина и Х-Д. Клингеманна. – М. : Вече, 1999. – С.113.
11. Лебедева М.М. Мировая политика : проблемы и тенденции развития / М.М. Лебедева // Мировая политика и международные отношения на пороге нового тысячелетия / под ред. М.М. Лебедевой ; Московский общественный научный фонд. – М. : ООО «Издательский центр научных и учебных программ», 2000. – 156 с.

REFERENCES

1. Fukuyama, F. (2004), *Konets istorii i posledniy chelovek* [The end of history and the last man], Ermak, Moscow, Russia.
2. Khantington, S. (2003), *Stolknovenie tsivilizatsiy* [Clash of civilizations], AST, Moscow, Russia.
3. Toffler, E. (2008), *Shok budushchoho* [Shock of the future], AST, Moscow, Russia.
4. Vallerstain, I. (2001), *Analiz mirovykh sistem i situatsiya v sovremennom mire* [An analysis of the world system and the situation in the modern world], Universitetskaya kniha, Saint Petersburg, Russia.
5. Samoylov, O.F. (2011), “Ukraine's place in the world global processes”, *Problemy mizhnarodnykh vidnosyn : zb. nauk. prats* [The problems of international relations : scientific research journal], KiMU, iss. 3, Kyiv, Ukraine.
6. Tsyhankov, P.A. (1998), “Global political trends and the sociology of international relations”, *Mezhdunarodnye otnosheniya : sotsiologicheskie podkhody* [International relations : sociological approaches], Gardarika, Moscow, pp. 17-47.
7. Friedman, Th.L. (1999), *The Lexus and the Olive Tree : Understanding Globalization*, Farrar Straus Giroux, N.Y.
8. Katzenstein, P.J., Keohane, R.J. and Krasner, St.D. (1998), “International Organization and the Study of World Politics”, *International Organization*, vol. 52, no. 4, pp. 645-686.
9. Bordachev, T.V. (1998), *«Novyi interventsionalizm» i sovremennoe mirotvorchestvo* [“New interventionism” and the modern peacekeeping], MONF, Moscow, Russia.
10. Dogan, M. (1999), “Political science and other social sciences”, *Politicheskaya nauka : novye napravleniya* [Political science : new directions], Veche, Moscow, p. 113.
11. Lebedeva, M.M. (2000), “World politics : problems and development tendencies”, *Mirovaya politika i mezhdunarodnye otnosheniya na poroge novoho tysyacheletiya* [World politics and international relations at the threshold of the new millennium], LTD «Izdatelskiy tsentr nauchnykh i uchebnykh programm», Moscow, Russia.